

ارزیابی صفات زراعی برخی ژنوتیپ‌های بزرک با کیفیت روغن خوراکی در دو تاریخ کاشت در شهرکرد

قدرت اله سعیدی^۱ و محمود خدام باشی^۲

چکیده

به منظور بررسی پتانسیل تولید و دیگر صفات زراعی بزرک (*Linum usitatissimum* L.) در شهرکرد، نه ژنوتیپ به صورت کاشت بهاره در دو تاریخ کاشت ۱۵ فروردین و ۱۵ اردیبهشت به صورت مجزا در دو سال زراعی ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ با استفاده از طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار در مزرعه تحقیقاتی دانشگاه شهرکرد مورد ارزیابی قرار گرفتند. نتایج نشان داد که اثر ژنوتیپ و تاریخ کاشت بر همه صفات معنی دار بود و ژنوتیپ‌ها از لحاظ کلیه صفات دارای تنوع ژنتیکی زیادی بودند. به طور متوسط تعداد گیاهچه در متر مربع ژنوتیپ‌ها بین ۳۰۶ تا ۴۶۴، تعداد روز تا رسیدگی بین ۹۳/۳ تا ۱۰۵/۱، ارتفاع بوته آنها بین ۲۸/۸ تا ۵۸/۲ سانتی‌متر، عملکرد دانه در بوته بین ۰/۲۷۴ تا ۰/۵۶۹ گرم، عملکرد دانه بین ۹۹۵ تا ۱۴۲۳ کیلوگرم در هکتار و درصد روغن دانه بین ۳۲/۸۸ تا ۳۴/۸۳ متغیر بود. کمترین ارتفاع بوته و بیشترین عملکرد دانه در هکتار متعلق به توده بومی تهیه شده از کردستان بود. به طور کلی تأخیر در کاشت موجب کاهش معنی دار میانگین تعداد گیاهچه در متر مربع، تعداد روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، عملکرد دانه در بوته، عملکرد دانه در هکتار و افزایش معنی‌دار درصد روغن دانه گردید. به طور متوسط، عملکرد دانه در بوته در تاریخ‌های کاشت اول و دوم به ترتیب برابر ۰/۵۰۶ و ۰/۴۱۴ گرم و عملکرد دانه در هکتار برابر ۱۵۹۸ و ۸۱۱ کیلوگرم بود. اثر متقابل معنی داری بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای بعضی از صفات از جمله عملکرد دانه و درصد روغن دانه مشاهده شد، به طوری که نسبت کاهش عملکرد دانه ژنوتیپ‌ها در تاریخ کاشت دوم متفاوت بود و در اثر تأخیر در کاشت، درصد روغن دانه بعضی از ژنوتیپ‌ها کاهش و در بعضی دیگر افزایش نشان داد. در تاریخ کاشت اول تغییرات عملکرد دانه ژنوتیپ‌ها بین ۱۳۵۸ تا ۱۷۸۴ و در تاریخ کاشت دوم بین ۶۳۲ تا ۱۰۸۸ کیلوگرم در هکتار بود. توده بومی تهیه شده از کردستان بیشترین عملکرد دانه را در هر دو سال ارزیابی به خود اختصاص داد. نتایج تجزیه رگرسیون و ضرایب هم‌بستگی نشان داد که تعداد گیاهچه در مترمربع و عملکرد دانه در بوته از عوامل اصلی ایجاد تنوع در عملکرد دانه در هکتار بودند. تعداد دانه در کپسول و تعداد کپسول در بوته نیز نقش موثرتری را در تعیین عملکرد دانه در بوته داشتند که به عنوان اجزای اصلی عملکرد دانه در بزرک محسوب می‌گردند و می‌توان در برنامه‌های انتخاب از آنها به عنوان معیارهای انتخاب جهت بهبود عملکرد دانه استفاده نمود.

واژه‌های کلیدی: صفات زراعی، تاریخ کاشت، اجزای عملکرد، بزرک

۱. دانشیار زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه صنعتی اصفهان

۲. استادیار زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شهرکرد

مقدمه

بزرک (*Linum usitatissimum* L.) گیاهی است یکساله و دانه روغنی از خانواده کتان که دانه آن دارای ۴۰ تا ۴۵ درصد روغن می‌باشد و پس از استخراج روغن از دانه، کنجاله آن با حدود ۴۲ تا ۴۶ درصد پروتئین در تغذیه دام مورد استفاده قرار می‌گیرد (۸). دانه بزرک هم‌چنین به دلیل ارزش غذایی، اهمیت دارویی و داشتن اسیدهای چرب غیر اشباع ضروری و فیبرهای محلول به صورت آرد یا خرد شده در تهیه فرآورده‌های غذایی از جمله نان و کیک استفاده می‌شود (۸).

روغن ژنوتیپ‌های معمولی بزرک به دلیل مقدار زیاد (>۵۰٪) اسید چرب غیر اشباع لینولنیک (با سه پیوند دوگانه) و حساسیت زیاد این اسید چرب به اکسیداسیون، قابلیت انبار داری نداشته و لذا جهت تهیه روغن خوراکی مناسب نمی‌باشد. روغن دانه این ژنوتیپ‌ها به عنوان روغن خشک شونده در صنایع مختلف استفاده می‌گردد، ولی روغن دانه ژنوتیپ‌های جدید آن که از طریق پروژه‌های اصلاحی موتاسیون به وجود آمده‌اند، دارای کمتر از ۲٪ اسید چرب لینولنیک بوده و روغن آنها از لحاظ ترکیب اسیدهای چرب و کیفیت مشابه روغن آفتابگردان است و می‌تواند به عنوان روغن خوراکی مورد استفاده قرار گیرد (۱۳). فراهم نمودن و استفاده از ژنوتیپ‌های جدید با کیفیت روغن خوراکی بزرک به راحتی امکان پذیر است و می‌تواند در توسعه سطح کشت و تولید محصولات دانه روغنی که از نیازهای اساسی کشور است، مؤثر باشد.

همانند دیگر گیاهان زراعی، میزان تولید و کیفیت دانه بزرک نیز تحت تأثیر دو عامل شرایط محیطی و ژنوتیپ قرار می‌گیرد و جهت حصول عملکرد دانه اقتصادی و کیفیت مناسب محصول، لازم است مناطق مناسب کشت، شرایط محیطی و ژنوتیپ‌های سازگار به آن شرایط تعیین گردد. پژوهش‌های مختلف نشان داده است که صفات زراعی از جمله عملکرد دانه و هم‌چنین کیفیت دانه بزرک بسیار تأثیر پذیر از شرایط منطقه (۱۶، ۲۵ و ۲۶) و هم‌چنین شرایط محیطی دیگر از جمله تاریخ کاشت (۱۴، ۱۵ و ۲۲) می‌باشند. تاریخ کاشت مناسب به دلیل

انطباق مراحل رشد رویشی و زایشی گیاه با شرایط مطلوب محیطی و در نتیجه افزایش بازدهی فتوسنتز و ذخیره مواد فتوسنتزی در دانه‌ها (۷) یکی از عوامل مؤثر در تعیین عملکرد مطلوب گیاهان زراعی از جمله بزرک می‌باشد. نتایج پژوهش‌ها نشان داده است که تأخیر در کاشت محصولات زراعی مختلف همانند آفتابگردان (۱ و ۱۸)، گلرنگ (۱۹) و کلزا (۱۰) موجب کاهش عملکرد دانه آنها می‌گردد. در گیاه بزرک نیز تأخیر در کاشت می‌تواند موجب مواجه شدن دوره رویشی و زایشی گیاه با هوای گرم و خشک گردد که کاهش بعضی از اجزای عملکرد دانه مانند تعداد کپسول در بوته و تعداد دانه در کپسول و نهایتاً کاهش عملکرد دانه را به دنبال خواهد داشت (۱۴، ۱۵ و ۲۲). هوای معتدل و خنک و هم‌چنین رطوبت کافی در طی مراحل گل‌دهی و نمو دانه در بزرک موجب افزایش عملکرد دانه (۲۰)، ولی هوای گرم در این مرحله موجب تسریع رسیدگی و کاهش تعداد دانه در کپسول می‌گردد (۱۲).

بروز صفات از جمله عملکرد دانه در گیاهان نتیجه تأثیر عوامل ژنتیکی، محیطی و اثر متقابل آنها می‌باشد. ژنوتیپ‌های مختلف ممکن است واکنش‌های متفاوتی از لحاظ تولید و کیفیت محصول نسبت به تغییر عوامل محیطی از جمله شرایط اقلیمی و تاریخ کاشت نشان دهند. بروز اثر متقابل معنی‌دار بین ژنوتیپ و شرایط محیطی از جمله سال برای صفات زراعی در بزرک (۵ و ۹) و اثر متقابل بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای صفات مختلف در گیاهان آفتابگردان (۱ و ۱۸) و گلرنگ (۱۹) و بزرک (۳) گزارش شده است.

با توجه به سازگاری گسترده گیاه بزرک و مطلوب بودن شرایط معتدل و خنک برای تولید بزرک (۱۲، ۱۵ و ۲۲) و با توجه به وضعیت اقلیمی استان چهارمحال بختیاری که می‌تواند شرایط مطلوبی را جهت کشت و تولید دانه بزرک فراهم نماید، و با توجه به این‌که قبلاً مطالعه‌ای در مورد ارزیابی تولید این گیاه در این منطقه انجام نشده، این پژوهش به منظور ارزیابی عملکرد و دیگر صفات زراعی ژنوتیپ‌های بزرک با کیفیت روغن خوراکی در دو تاریخ کاشت در منطقه شهرکرد انجام شد.

مواد و روش‌ها

آزمایش در مزرعه پژوهشی دانشکده کشاورزی دانشگاه شهر کرد، واقع در محوطه دانشگاه و در طی سال‌های زراعی ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ انجام گردید. بر اساس طبقه بندی کوپن، شهر کرد دارای اقلیم معتدل و سرد با تابستانهای گرم و خشک می‌باشد (۴). خاک مزرعه دارای بافت سیلت لوم تا رسی با وزن مخصوص ظاهری ۱/۲۲ گرم بر سانتی‌متر مکعب و pH حدود ۷ است.

در این آزمایش از طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار جهت ارزیابی صفات زراعی در نه ژنوتیپ بزرک با کیفیت روغن خوراکی (تهیه شده از کشور کانادا) و صنعتی در دو تاریخ کاشت ۱۵ فروردین و ۱۵ اردیبهشت در سالهای زراعی ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ استفاده گردید. هرکرت آزمایشی شامل چهار ردیف کاشت به طول چهار متر و فواصل ردیف ۳۰ سانتی متر بود. با توجه به میزان بذر حدود ۴۰ کیلوگرم در هکتار و وزن صد دانه هر ژنوتیپ، میزان بذر مورد نظر در هر خط کاشت طوری تعیین گردید که در هر خط حدود ۷۲۰ بذر (تعداد بذر مساوی در هر خط) کشت گردد. پس از تهیه بستر مناسب، کاشت بذر به صورت دستی و خطی با عمق کاشت حدود ۲ سانتی متر در کف هر کرت انجام گردید. بمنظور تأمین فسفر و نیتروژن مورد نیاز گیاه، ۲۰ کیلوگرم فسفر و ۱۸ کیلوگرم نیتروژن در هکتار (به صورت کود فسفات آمونیوم) قبل از کاشت با خاک مخلوط گردید. عملیات داشت نیز شامل آبیاری با فواصل ۱۰-۷ روز طی مراحل رشد گیاه (با فواصل کمتر در طی مراحل جوانه زنی و سبز شدن گیاهچه‌ها)، مبارزه مکانیکی با علف‌های هرز، دادن کود سرک به میزان ۵۰ کیلوگرم اوره در هکتار در مراحل اولیه انشعاب دهی بوته‌ها انجام شد.

صفات تعداد روز از کاشت تا ۵۰٪ سبز شدن، ۵۰٪ گل‌دهی و رسیدگی برای هر کرت آزمایشی به طور مشاهده‌ای ثبت گردید. زمان رسیدگی هر ژنوتیپ هنگامی که حدود ۷۰٪ کپسول‌ها در هر کرت آزمایشی قهوه‌ای شدند و با تکان دادن بوته‌ها، صدای حرکت دانه‌ها در کپسول‌ها شنیده می‌شد، تعیین

گردید (۲۸). گیاهچه‌ها در دو متر طولی دو خط وسط هر کرت آزمایشی نیز شمارش گردید و بر اساس آن تعداد گیاهچه در متر مربع محاسبه شد. برای تعیین ارتفاع بوته در هر کرت آزمایشی نیز، ارتفاع بوته از سطح زمین تا انتهای ساقه اصلی بوته‌ها به صورت تصادفی در چند قسمت از هر کرت اندازه‌گیری و میانگین آن منظور گردید.

جهت تعیین عملکرد دانه در هر واحد آزمایشی، نیز بوته‌های دو ردیف وسط هر کرت به‌طور دستی برداشت و خرمن کوبی گردید. برای تعیین اجزای عملکرد دانه نیز، هنگام برداشت نهایی ۱۰ بوته به صورت تصادفی از چند قسمت دو خط وسط در هر کرت آزمایشی و با رعایت اثر حاشیه‌ی برداشت و سپس عملکرد دانه در بوته، تعداد انشعاب پایه‌ای در بوته، تعداد کپسول در بوته و تعداد دانه در کپسول و وزن دانه اندازه‌گیری شد. در صد روغن دانه ژنوتیپ‌ها نیز با استفاده از روش سوکسله اندازه‌گیری گردید.

داده‌های آزمایش برای صفات مختلف با استفاده از نرم افزار آماری SAS و به صورت مرکب برای دو تاریخ کاشت و دو سال تجزیه واریانس شدند. در تجزیه آماری داده‌ها، از دستور GLM استفاده گردید و در مدل مربوطه، ژنوتیپ و تاریخ کاشت به عنوان عوامل ثابت و تکرار و سال به عنوان عوامل تصادفی منظور گردید. در صورت معنی‌دار بودن اثر عامل یا عوامل آزمایشی، از آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار (LSD) برای مقایسه میانگین‌ها استفاده شد. محاسبه ضرایب هم‌بستگی فنوتیپی بین صفات و هم‌چنین تجزیه رگرسیون گام به گام برای عملکرد دانه در هکتار و در بوته به عنوان متغیر تابع و اجزای عملکرد به عنوان متغیرهای مستقل با استفاده از نرم فزاری آماری مینی تب (Minitab) انجام شد.

نتایج و بحث

نتایج تجزیه واریانس (جدول ۱) نشان داد که سال تأثیر معنی‌داری را بر صفات تعداد گیاهچه در متر مربع، تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی، تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول در بوته،

جدول ۱. میانگین مربعات در تجزیه واریانس مرکب برای صفات مختلف

درصد	روغن دانه	عملکرد دانه	عملکرد دانه (g)	در بوته	تعداد انشعاب	تعداد انشعاب	وزن صد	تعداد کپسول	تعداد کپسول	تعداد دانه	تعداد بوته	ارتفاع بوته (سانتیمتر)	تاریسی‌گی	تعداد روز تا گل‌دهی	تعداد گیاهچه	تعداد گیاهچه	درجه	منابع تغییرات
۸۴**	۹۵۲۷۸۵**	۰/۳۸۸**	۰/۰۰۲	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۰۰۲	۱۵۷*	۱۵۶۰**	۶	۱۰۴	۷۸*	۱۰۵۲۳**	۱	۱۰۵۲۳**	۱	سال (Y)	
۴۰/۷**	۱۶۷۱۴۱۵**	۰/۲۴۰**	۰/۰۳۴**	۱/۳۱*	۱/۳۱*	۱/۳۱*	۰/۰۳۴**	۳۷۱۵**	۱/۸۶۰**	۲۲۳۴**	۹۰۱**	۷۷۹**	۴۲۰۶۴۲**	۱	۴۲۰۶۴۲**	۱	تاریخ کاشت (D)	
۰/۷	۲۹۵۲۵۸۹**	۰/۰۱۳*	۰/۰۰۰۰۱	۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۰۰۰۱	۲۵۳**	۰/۲۲۷	۲۷۶**	۱۰۴	۰/۳۳	۶۷۱۷۴**	۱	۶۷۱۷۴**	۱	Y * D	
۰/۴	۶۱۸۸۴**	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰۰۵	۰/۱۸	۰/۱۸	۰/۱۸	۰/۰۰۰۰۵	۱۸	۰/۰۴۴	۱۸*	۲۰	۱۱	۲۱۰۶	۸	۲۱۰۶	۸	تکرار (Y × D)	
۶/۶**	۲۱۹۴۲۱**	۰/۱۱۵**	۰/۰۳۴**	۳/۱۹**	۳/۱۹**	۳/۱۹**	۰/۰۳۴**	۴۹۷**	۳/۰۱۳**	۸۴۴*	۱۴۰**	۶۷**	۴۰۷۳۴**	۸	۴۰۷۳۴**	۸	ژنوتیپ (G)	
۹/۶**	۲۲۴۸۴۷**	۰/۰۴۷**	۰/۰۰۰۰۸	۰/۱۰	۰/۱۰	۰/۱۰	۰/۰۰۰۰۸	۶۰**	۱/۲۳۲**	۳۷**	۳۴**	۱۲	۱۷۹۲	۸	۱۷۹۲	۸	G * Y	
۲۵/۲**	۸۲۵۲۶**	۰/۰۰۹**	۰/۰۰۱۱*	۰/۰۸	۰/۰۸	۰/۰۸	۰/۰۰۱۱*	۴۱	۰/۲۱۹**	۲۲*	۳۳**	۳۱*	۱۷۴۸	۸	۱۷۴۸	۸	G * D	
۱۵/۸**	۱۰۳۴۷۵**	۰/۰۰۳	۰/۰۰۰۰۲	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۰۲	۰/۰۰۰۰۲	۶	۰/۱۱۳	۷	۲۸**	۱۳	۱۷۰۶	۸	۱۷۰۶	۸	G * D * Y	
۰/۳	۱۴۸۹۵	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰۰۵۱	۰/۱۴	۰/۱۴	۰/۱۴	۰/۰۰۰۰۵۱	۲۰	۰/۰۵۷	۸/۳	۹/۹	۱۲	۱۱۰۸	۶۴	۱۱۰۸	۶۴	خطا	

* و **: به ترتیب معنی‌دار در سطح احتمال پنج و یک درصد.

تعداد گیاهچه در متر مربع، ارتفاع بوته، تعداد کپسول در بوته و عملکرد دانه در بوته و در هکتار مشاهده گردید (جدول ۱) میانگین‌های اثر متقابل (جدول ۵) نشان داد که در هر دو سال زراعی تأخیر در کاشت موجب کاهش معنی‌دار میانگین این صفات گردید، ولی مقدار کاهش در هر سال بسیار تفاوت داشت. مقدار کاهش عملکرد دانه در هکتار در اثر تأخیر در کاشت در سال زراعی ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ به ترتیب حدود ۶۷٪ و ۳۰٪ و میزان کاهش عملکرد دانه در بوته به ترتیب حدود ۲۶/۶٪ و ۱۲/۶٪ بود.

ژنوتیپ نیز تأثیر معنی‌داری ($p \leq 0.01$) بر کلیه صفات داشت (جدول ۱) و تنوع ژنوتیپ‌ها از لحاظ صفات مورد مطالعه زیاد بود (جدول ۳). به طور متوسط میانگین تعداد گیاهچه در متر مربع ژنوتیپ‌ها بین ۳۰۶ تا ۴۶۴، تعداد روز تا رسیدگی بین ۹۳/۳ تا ۱۰۵/۱، ارتفاع بوته بین ۲۸/۸ تا ۵۸/۲ سانتی‌متر، عملکرد دانه در بوته بین ۰/۲۷۴ تا ۰/۵۶۹ گرم، عملکرد دانه در هکتار بین ۵۹۹ (مربوط به لاین اصلاحی L1۸) تا ۱۴۲۳ کیلوگرم (مربوط به توده بومی تهیه شده از کردستان) و درصد روغن دانه بین ۳۲/۸۸ (متعلق به لاین اصلاحی L۳۷) تا ۳۴/۸۳ درصد (متعلق به ژنوتیپ SP1091 از کانادا) تغییرات داشت (جدول ۳). در هر دو سال ارزیابی، توده بومی تهیه شده از کردستان بیشترین عملکرد دانه در هکتار را داشت (جدول ۴) و از درصد روغن نسبتاً بالایی نیز برخوردار بود که نشان دهنده پتانسیل ژنتیکی خوب این توده برای برنامه‌های اصلاحی و تولید واریته‌های اصلاح شده بزرک می‌باشد. این توده بومی از میانگین ارتفاع بوته بسیار کمی در مقایسه با بقیه ژنوتیپ‌ها برخوردار بود که از این لحاظ مناسب برداشت مکانیزه نمی‌باشد، ولی با برنامه‌های اصلاحی و پروژه‌های هیبریداسیون می‌توان از پتانسیل ژنتیکی آن در جهت افزایش عملکرد دانه استفاده کرد. تفاوت معنی‌دار میانگین صفات در بین ژنوتیپ‌ها ناشی از عوامل ژنتیکی متفاوت آنها می‌باشد و از این تنوع می‌توان در برنامه‌های اصلاحی جهت تولید واریته‌های برتر استفاده کرد. تنوع ژنتیکی برای صفات مختلف از جمله عملکرد دانه و

عملکرد دانه در بوته، عملکرد دانه در هکتار و درصد روغن دانه داشت، به طوری که در سال ۱۳۸۳ نسبت به سال ۱۳۸۲، تعداد گیاهچه در متر مربع، تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول در بوته، عملکرد دانه در بوته، عملکرد دانه در هکتار و درصد روغن دانه به طور معنی‌داری بیشتر، ولی میانگین تعداد روز تا گل‌دهی کمتر بود (جدول ۲). افزایش عملکرد دانه در سال ۱۳۸۳ بیشتر ناشی از افزایش اجزای عملکرد شامل تعداد گیاهچه در متر مربع، تعداد دانه در کپسول و تعداد کپسول در بوته (جدول ۲) بود. شرایط اقلیمی و محیطی مختلف خصوصاً تغییرات دما و طول روز از عواملی هستند که می‌توانند بر اجزای عملکرد، عملکرد دانه و درصد روغن دانه در بزرک تأثیر گذار باشند (۹، ۱۲ و ۲۹). متوسط دما طی فصل رشد و در ماه‌های فروردین تا مهر در سال ۱۳۸۲ به ترتیب برابر ۹/۲، ۱۲/۳، ۱۷/۶، ۲۲/۷، ۲۲/۹، ۱۸/۸ و ۱۴/۰ و در سال ۱۳۸۳ برابر ۷/۵، ۱۳/۰، ۱۷/۴، ۲۱/۷، ۲۲/۳، ۱۹/۸ و ۱۳/۷ درجه سانتی‌گراد گزارش شده است.

اثر تاریخ کاشت نیز بر همه صفات مورد مطالعه معنی‌دار بود (جدول ۱)، به طوری که تاریخ کاشت دوم موجب کاهش معنی‌دار میانگین کلیه صفات به استثنای تعداد دانه در کپسول و درصد روغن دانه گردید. علی‌رغم این که تعداد دانه در کپسول در تاریخ کاشت دوم افزایش معنی‌دار داشت، ولی تفاوت میانگین آن برای دو تاریخ کاشت بسیار کم بود (جدول ۲). تأخیر در کاشت در این مطالعه موجب زودرسی گیاه و کاهش میانگین عملکرد دانه، اجزای عملکرد و درصد روغن دانه گردید، که با نتایج مطالعات دیگر نیز در تطابق می‌باشد (۳ و ۱۲). افزایش دما و خشکی در مراحل زایشی و نمو دانه در گیاه بزرک در اثر تأخیر در کاشت می‌تواند موجب زودرسی و کاهش تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول و در نهایت کاهش عملکرد دانه گردد (۱۲، ۱۵ و ۲۲)، ولی شرایط معتدل و خنک و رطوبت کافی در مراحل گل‌دهی و نمو دانه که در شرایط کاشت زود هنگام فراهم می‌شود موجب افزایش عملکرد دانه و اندازه دانه می‌گردد (۲۹).

اثر متقابل معنی‌داری بین سال و تاریخ کاشت برای صفات

جدول ۲. میانگین صفات در سالها و تاریخ های کاشت

عامل آزمایش	تعداد گیاهچه در متر مربع	تعداد روز تا گل دهی	تعداد روز تا رسیدگی	ارتفاع بوته (cm)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	وزن صد دانه (g)	تعداد انشعاب در بوته	عملکرد دانه (g)	عملکرد دانه (kg/ha)	روغن دانه درصد
سال ۱۳۸۲	۳۴۸ ^b	۶۲/۳ ^a	۱۰۰/۳ ^a	۵۰ ^a	۱/۹۸ ^b	۴۵/۵۹ ^b	۰/۴۲۸ ^a	۲/۷۲ ^a	۰/۳۸۱ ^b	۱۱۱۰ ^b	۳۳/۹۰ ^b
سال ۱۳۸۳	۴۱۱ ^a	۶۰/۶ ^b	۹۸/۳ ^a	۴۹/۵ ^a	۲/۷۴ ^a	۴۸/۰۰ ^a	۰/۴۲۰ ^a	۲/۷۴ ^a	۰/۵۴۱ ^a	۱۲۹۸ ^a	۳۴/۶۷ ^a
LSD (/۵)	۲۰	۱/۴	۲/۱	۱/۹	۰/۰۹	۱/۹۱	۰/۰۰۹	۰/۱۹	۰/۰۰۲	۱۱۰	۰/۲۹
تاریخ کاشت اول	۴۴۲ ^a	۶۴/۱ ^a	۱۰۲/۱ ^a	۵۴/۳ ^a	۲/۳۳ ^b	۵۲/۷ ^a	۰/۴۴۲ ^a	۲/۸۴ ^a	۰/۵۰۶ ^a	۱۵۹۸ ^a	۳۳/۱۶ ^b
تاریخ کاشت دوم	۳۱۷ ^b	۵۸/۷ ^b	۹۶/۳ ^b	۴۵/۲ ^b	۲/۵۰ ^a	۴۰/۹ ^b	۰/۴۰۶ ^b	۲/۶۲ ^b	۰/۴۱۴ ^b	۸۱۱ ^b	۳۴/۳۹ ^a
LSD (/۵)	۲۰	۱/۴	۲/۱	۱/۹	۰/۰۹	۱/۹۱	۰/۰۰۹	۰/۱۹	۰/۰۰۲	۱۱۰	۰/۲۹

برای هر عامل آزمایشی و در هر ستون، میانگین هایی که دارای حداقل یک حرف مشترک می باشند، با استفاده از آزمون LSD تفاوت معنی دار ندارند ($p < 0.05$).

جدول ۳. میانگین صفات برای ژنوتیپ های مختلف

ژنوتیپ	تعداد گیاهچه در متر مربع	تعداد روز تا گل دهی	تعداد روز تا رسیدگی	ارتفاع بوته (سانتی متر)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	وزن صد دانه (g)	تعداد انشعاب در بوته	عملکرد دانه (g)	عملکرد دانه (kg/ha)	روغن دانه درصد
CD1747	۳۲۴ ^{de}	۶۱/۲ ^{bc}	۱۰۱/۰ ^b	۵۲/۸ ^{bc}	۲/۷۴ ^b	۵۷/۰ ^a	۰/۳۶۹ ^d	۳/۷ ^a	۰/۵۶۵ ^{ab}	۱۲۶۳ ^b	۳۴/۵۵ ^a
SP1091	۳۴۶ ^d	۶۰/۵ ^{bc}	۹۳/۳ ^c	۵۲/۶ ^c	۲/۶۶ ^{bc}	۴۸/۷ ^{cd}	۰/۳۶۹ ^d	۲/۳ ^{ef}	۰/۴۷۹ ^c	۱۱۵۴ ^{cd}	۳۴/۸۳ ^{ab}
SP1066	۳۲۲ ^{de}	۶۳/۱ ^{ab}	۹۹/۳ ^{bc}	۵۱/۰ ^{cd}	۱/۹۴ ^e	۵۳/۴ ^{ab}	۰/۵۲۰ ^a	۲/۹ ^c	۰/۵۳۴ ^b	۱۲۳۸ ^{cb}	۳۳/۵ ^d
L22	۴۴۱ ^{ab}	۵۸/۴ ^{de}	۱۰۱/۵ ^b	۵۱/۱ ^{cd}	۲/۲۰ ^d	۴۴/۶ ^{ef}	۰/۴۶۵ ^b	۲/۲ ^f	۰/۴۴۱ ^d	۱۰۸۹ ^{de}	۳۳/۸۸ ^{cd}
L25	۳۰۶ ^e	۶۲/۷ ^{ab}	۱۰۰/۰ ^b	۴۸/۵ ^e	۳/۳۳ ^a	۴۱/۳ ^{fg}	۰/۴۲۰ ^c	۲/۶ ^{cd}	۰/۵۶۹ ^a	۱۱۵۴ ^{cd}	۳۲/۹۸ ^c
L33	۳۹۷ ^c	۶۳/۳ ^{ab}	۱۰۵/۱ ^a	۵۸/۲ ^a	۲/۵۰ ^c	۴۰/۶ ^g	۰/۴۷۸ ^b	۲/۵ ^{de}	۰/۴۸۷ ^c	۱۳۷۳ ^{ab}	۳۲/۹۵ ^c
L37	۴۶۴ ^a	۶۴/۸ ^a	۹۷/۱ ^{cd}	۴۹/۷ ^{de}	۱/۸۶ ^e	۳۷/۹ ^g	۰/۴۰۳ ^c	۲/۸ ^{cd}	۰/۳۷۴ ^f	۱۱۴۸ ^{cd}	۳۲/۸۸ ^c
L18	۳۸۱ ^c	۶۱/۴ ^b	۹۹/۸ ^b	۵۵/۱ ^b	۱/۸۷ ^e	۴۵/۹ ^{de}	۰/۴۱۳ ^c	۲/۳ ^{ef}	۰/۳۴۸ ^e	۹۹۵ ^e	۳۴/۴۱ ^{ab}
نوده از کردستان	۴۳۵ ^b	۵۷/۴ ^d	۹۶/۱ ^d	۲۸/۸ ^f	۲/۲۷ ^d	۵۱/۹ ^{bc}	۰/۳۸۰ ^d	۳/۳ ^b	۰/۴۵۵ ^{cd}	۱۴۲۳ ^{ab}	۳۴/۰۸ ^{bc}
LSD (/۵)	۲۷	۲/۹	۲/۶	۲/۳	۰/۱۹	۳/۷	۰/۰۱۸	۰/۳	۰/۰۳۴	۹۹	۰/۴۶

در هر ستون، میانگین هایی که دارای حداقل یک حرف مشترک می باشند، با استفاده از آزمون LSD تفاوت معنی دار ندارند ($p < 0.05$).

جدول ۴. میانگین‌های اثر متقابل سال و ژنوتیپ برای صفات مختلف

سال	ژنوتیپ	تعداد روز تا رسیدگی	ارتفاع بوته (سانتی‌متر)	تعداد دانه در کپسول	تعداد کپسول در بوته	عملکرد دانه در بوته (g)	عملکرد دانه (kg/ha)	در صد روغن دانه
۱۳۸۲	CD1747	۱۰۱/۸	۵۵/۲	۱/۹۸	۵۷/۵	۰/۴۲۶	۹۷۸	۳۲/۹۳
۱۳۸۲	SP1091	۹۰/۲	۵۲/۳	۲/۳۰	۴۸/۱	۰/۴۰۸	۱۶۴	۳۳/۵۲
۱۳۸۲	SP1066	۱۰۰/۷	۴۹/۹	۱/۸۷	۵۰/۹	۰/۴۹۰	۱۲۵۱	۳۳/۷۷
۱۳۸۲	L22	۱۰۳/۷	۵۴/۸	۱/۲۵	۴۵/۳	۰/۲۶۸	۹۲۴	۳۴/۴۰
۱۳۸۲	L25	۱۰۰/۰	۴۷/۰	۳/۳۳	۴۲/۶	۰/۵۹۷	۱۲۴۷	۳۱/۸۷
۱۳۸۲	L33	۱۰۷/۰	۵۸/۳	۲/۰۱	۳۹/۳	۰/۳۷۴	۱۲۴۸	۳۰/۷۷
۱۳۸۲	L37	۹۹/۰	۵۰/۵	۱/۴۴	۳۷/۵	۰/۲۲۴	۸۹۴	۳۲/۵۷
۱۳۸۲	L18	۱۰۱/۰	۵۳/۹	۱/۷۸	۴۳/۲	۰/۳۱۶	۱۰۳۴	۳۳/۶۵
۱۳۸۲	توده ازکردستان	۹۸/۲	۲۸/۱	۱/۸۹	۴۶/۱	۰/۳۲۹	۱۲۵۱	۳۲/۶۵
۱۳۸۳	CD1742	۱۰۰/۲	۵۰/۵	۳/۵۰	۵۶/۵	۰/۷۰۳	۱۵۴۹	۳۶/۱۸
۱۳۸۳	SP1091	۹۶/۳	۵۲/۹	۳/۰۲	۴۹/۳	۰/۵۵۰	۱۱۴۵	۳۶/۱۳
۱۳۸۳	SP1066	۹۷/۸	۵۲/۱	۲/۰۰	۵۵/۸	۰/۵۷۸	۱۲۲۵	۳۳/۲۳
۱۳۸۳	L22	۹۹/۳	۴۷/۵	۳/۱۶	۴۳/۸	۰/۶۱۴	۱۲۵۳	۳۳/۳۶
۱۳۸۳	L25	۱۰۰/۰	۵۰/۱	۳/۳۲	۳۹/۸	۰/۵۴۰	۱۰۶۰	۳۴/۱۰
۱۳۸۳	L33	۱۰۳/۲	۵۸/۲	۲/۹۹	۴۱/۸	۰/۵۹۹	۱۴۹۹	۳۵/۱۳
۱۳۸۳	L37	۹۴/۸	۴۸/۸	۲/۰۷	۳۸/۳	۰/۳۲۴	۱۴۰۳	۳۳/۱۸
۱۳۸۳	L18	۹۸/۵	۵۶/۳	۱/۹۶	۴۸/۷	۰/۳۹۷	۹۵۶	۳۵/۱۷
۱۳۸۳	توده ازکردستان	۹۴/۰	۲۹/۵	۲/۶۵	۵۷/۸	۰/۵۸۱	۱۵۹۴	۳۵/۵۰
	LSD(/۵)	۳/۶	۳/۳	۰/۲۸	۵/۲	۰/۰۵۲	۱۴۱	۰/۶۴

جدول ۵. میانگین‌های اثر متقابل سال و تاریخ کاشت برای صفات مختلف

سال	تاریخ کاشت	تعداد گیاهچه در متر مربع	ارتفاع بوته (سانتی‌متر)	تعداد کپسول در بوته	عملکرد دانه در بوته (g)	عملکرد دانه (kg/ha)
۱۳۸۲	۱۵ فروردین	۴۳۶ ^a	۵۶/۱ ^a	۵۲/۹۸ ^a	۰/۴۴۰ ^c	۱۶۶۹ ^a
۱۳۸۲	۱۵ اردیبهشت	۲۶۱ ^c	۴۳/۸ ^d	۳۸/۱۹ ^c	۰/۳۲۳ ^d	۵۵۳ ^c
۱۳۸۳	۱۵ فروردین	۴۴۸ ^a	۵۲/۵ ^b	۵۲/۳۳ ^a	۰/۵۷۸ ^a	۱۵۲۶ ^a
۱۳۸۳	۱۵ اردیبهشت	۳۷۳ ^b	۴۶/۶ ^c	۴۳/۶۷ ^b	۰/۵۰۵ ^b	۱۰۷۰ ^b
	LSD (/۵)	۲۹	۲/۷	۲/۶۷	۰/۰۲۸	۱۵۶

اجزای آن و هم‌چنین درصد روغن دانه در بزرک در پژوهش‌های دیگر نیز مشاهده شده است (۲، ۳، ۱۶، ۲۵ و ۲۶). اثر متقابل معنی‌دار بین ژنوتیپ و سال برای صفات تعداد روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول در بوته، عملکرد دانه در بوته، عملکرد دانه در هکتار و درصد روغن دانه مشاهده گردید (جدول ۱ و ۴) که گویای واکنش متفاوت ژنوتیپ‌ها از لحاظ بروز این صفات به شرایط اقلیمی در سال‌های مختلف می‌باشد. علی‌رغم معنی‌دار نبودن اثر سال بر تعداد روز تا رسیدگی (جدول ۱) میانگین‌های اثر متقابل نشان داد که در سال زراعی ۱۳۸۳، میانگین تعداد روز تا رسیدگی در بعضی از ژنوتیپ‌ها نسبت به سال ۱۳۸۲ کاهش و در بعضی افزایش معنی‌دار داشت (جدول ۴). کاهش معنی‌دار ارتفاع بوته در دو ژنوتیپ CDC1747 و L22 در سال ۱۳۸۳ نیز موجب معنی‌دار شدن اثر متقابل بین ژنوتیپ و سال برای این صفت گردید (جدول ۴). اثر متقابل بین ژنوتیپ و سال برای صفات تعداد دانه در کپسول و تعداد کپسول در بوته و درصد روغن دانه ناشی از افزایش معنی‌دار میانگین این صفات در سال ۱۳۸۳ در بعضی از ژنوتیپ‌ها بود، ولی اثر متقابل بین ژنوتیپ و سال برای صفت عملکرد دانه، به دلیل افزایش متفاوت میانگین در اکثر ژنوتیپ‌ها و کاهش غیر معنی‌دار آن در بعضی دیگر از ژنوتیپ‌ها در سال زراعی ۱۳۸۳ بود (جدول ۴). اثر متقابل که ناشی از واکنش متفاوت ژنوتیپ‌ها به شرایط محیطی و اقلیمی در سال‌های مختلف می‌باشد و بعضی از ژنوتیپ‌ها به تغییر شرایط محیطی حساس تر و بعضی از آنها در بروز صفات از ثبات نسبی بیشتری برخوردار بودند، در پژوهش‌های دیگر در گیاه بزرک نیز گزارش شده است (۹ و ۱۱).

ژنوتیپ و تاریخ کاشت نیز اثر متقابل معنی‌داری را برای صفات تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی، تعداد روز تا رسیدگی، ارتفاع بوته، تعداد دانه در کپسول، وزن صد دانه، عملکرد دانه در بوته و در هکتار و هم‌چنین درصد روغن دانه نشان دادند (جدول ۱). کاهش معنی‌دار میانگین تعداد روز تا ۵۰٪ گل‌دهی در همه ژنوتیپ‌ها به استثنای ژنوتیپ‌های L22 و توده بومی

تهیه شده از کردستان و کاهش معنی‌دار میانگین تعداد روز تا رسیدگی در همه ژنوتیپ‌ها به استثنای ژنوتیپ‌های SP1091 و توده کردستان در اثر تأخیر در کاشت، موجب اثر متقابل معنی‌دار بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای این دو صفت گردید (جدول ۶). کاهش معنی‌دار و با مقدار متفاوت در میانگین ارتفاع بوته و عملکرد دانه در هکتار در کلیه ژنوتیپ‌ها و هم‌چنین کاهش عملکرد دانه در بوته کلیه ژنوتیپ‌ها به استثنای ژنوتیپ L22 در اثر تأخیر در کاشت نیز موجب ایجاد اثر متقابل معنی‌دار بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای این صفات شد. تغییرات عملکرد دانه ژنوتیپ‌ها در تاریخ کاشت اول بین ۱۳۵۸ کیلوگرم (متعلق به لاین اصلاحی L18) تا ۱۷۸۴ کیلوگرم (مربوط به ژنوتیپ کانادایی SPI066) و در تاریخ کاشت دوم بین ۶۳۲ کیلوگرم (متعلق به لاین اصلاحی L18) تا ۱۰۸۸ کیلوگرم در هکتار (متعلق به توده بومی تهیه شده از کردستان) تغییرات داشت. در تاریخ کاشت اول اکثر ژنوتیپ‌ها از پتانسیل عملکرد دانه خوبی برخوردار بودند. تعداد دانه در کپسول در بعضی از ژنوتیپ‌ها در اثر تأخیر در کاشت افزایش معنی‌دار و میانگین وزن صد دانه در بعضی از ژنوتیپ‌ها کاهش معنی‌دار نشان داد که موجب ایجاد اثر متقابل بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای این صفات شد (جدول ۶). میانگین‌های اثر متقابل (جدول ۶) نشان داد که درصد روغن دانه ژنوتیپ‌ها نیز در اثر تأخیر در کاشت در دو ژنوتیپ SP1066 و L22 کاهش معنی‌دار و در بقیه ژنوتیپ‌ها افزایش معنی‌داری داشت. اثر متقابل معنی‌دار بین ژنوتیپ و تاریخ کاشت برای عملکرد دانه، اجزای عملکرد و دیگر صفات زراعی بزرک در پژوهش‌های دیگر نیز گزارش شده است (۲ و ۳).

نتایج تجزیه رگرسیون (جدول ۷ و ۸) و ضرایب هم‌بستگی بین صفات (جدول ۹) نشان داد که تعداد گیاهچه در متر مربع، تعداد انشعاب در بوته و عملکرد دانه در بوته به‌طور معنی‌دار نقش بیشتری را در تعیین عملکرد دانه در هکتار داشتند. تعداد دانه در کپسول، تعداد کپسول در بوته و وزن دانه نیز به‌طور معنی‌دار در ایجاد تنوع عملکرد دانه در بوته سهم بودند، ولی

جدول ۶. میانگین های اثر متقابل تاریخ کشت و ژنوتیپ برای صفات مختلف

تاریخ کاشت	ژنوتیپ	تعداد روز تا ۵۰٪ گل دهی	تعداد روز تا رسیدگی	ارتفاع بوته (سانتی متر)	تعداد دانه در کپسول	وزن صد دانه (g)	عملکرد دانه در بوته (g)	عملکرد دانه (Kg/ha)	در صد روغن دانه
۱۵ فروردین	CD1747	۶۴/۷	۱۰۴/۸	۵۷/۱	۲/۵۵	۰/۳۸۵	۰/۶۰۹	۱۶۰۶	۳۳/۸۵
۱۵ فروردین	SP1091	۶۵/۷	۹۳/۰	۵۹/۵	۲/۵۰	۰/۴۰۱	۰/۵۶۹	۱۵۴۷	۳۳/۸۳
۱۵ فروردین	SP1066	۶۶/۲	۱۰۳/۵	۵۶/۲	۱/۸۶	۰/۵۲۵	۰/۶۰۶	۱۷۸۴	۳۵/۷۳
۱۵ فروردین	L22	۶۱/۳	۱۰۴/۸	۵۶/۸	۱/۹۰	۰/۴۷۷	۰/۴۳۲	۱۳۸۸	۳۳/۴۷
۱۵ فروردین	L25	۶۳/۸	۱۰۲/۰	۵۳/۵	۳/۰۴	۰/۴۳۰	۰/۶۰۷	۱۶۳۶	۳۳/۷۸
۱۵ فروردین	L33	۶۵/۷	۱۰۸/۷	۶۲/۲	۲/۳۷	۰/۵۰۸	۰/۵۲۹	۱۷۰۱	۳۰/۴۲
۱۵ فروردین	L37	۶۸	۱۰۲/۰	۵۳/۱	۱/۹۱	۰/۴۳۰	۰/۳۴۴	۱۶۰۲	۳۱/۰۰
۱۵ فروردین	L18	۶۴/۷	۱۰۳/۲	۵۹/۷	۱/۷۷	۰/۴۲۷	۰/۳۹۹	۱۳۵۸	۳۲/۷۲
۱۵ فروردین	توده از کردستان	۵۶/۸	۹۷/۰	۳۰/۹	۲/۱۹	۰/۳۹۲	۰/۴۸۶	۱۷۵۸	۳۳/۷۲
۱۵ اردیبهشت	CD1747	۵۷/۷	۹۷/۲	۴۸/۵	۲/۹۳	۰/۳۵۴	۰/۵۲۰	۹۲۰	۳۵/۲۷
۱۵ اردیبهشت	SP1091	۵۵/۳	۹۳/۵	۴۵/۸	۲/۸۲	۰/۳۳۷	۰/۳۹۴	۷۶۲	۳۵/۸۲
۱۵ اردیبهشت	SP1066	۶۰/۰	۹۵/۰	۴۵/۸	۲/۰۲	۰/۵۱۴	۰/۴۶۳	۶۹۲	۳۱/۲۷
۱۵ اردیبهشت	L22	۵۵/۵	۹۸/۲	۴۵/۵	۲/۵۱	۰/۴۵۳	۰/۴۵۰	۷۹۰	۳۴/۲۸
۱۵ اردیبهشت	L25	۶۱/۵	۹۸/۰	۴۳/۶	۳/۶۲	۰/۴۱۱	۰/۵۳۰	۶۷۱	۳۲/۱۸
۱۵ اردیبهشت	L33	۶۰/۸	۱۰۱/۵	۵۴/۳	۲/۶۳	۰/۴۴۸	۰/۴۴۴	۱۰۴۶	۳۵/۴۸
۱۵ اردیبهشت	L37	۶۱/۵	۹۲/۲	۴۶/۳	۱/۶۰	۰/۳۷۵	۰/۲۰۵	۶۹۵	۳۴/۷۵
۱۵ اردیبهشت	L18	۵۸/۲	۹۶/۳	۵۰/۶	۱/۹۷	۰/۳۹۸	۰/۲۹۶	۶۳۲	۳۶/۱۰
۱۵ اردیبهشت	توده از کردستان	۵۸/۰	۹۵/۲	۲۶/۷	۲/۳۶	۰/۳۶۸	۰/۴۲۴	۱۰۸۸	۳۴/۴۳
LSD (٪۵)		۴	۳/۶	۳/۳	۰/۲۸	۰/۰۲۶	۰/۰۵۲	۱۴۱	۰/۶۴

جدول ۷. نتایج تجزیه رگرسیون برای عملکرد دانه در هکتار به عنوان متغیر وابسته و اجزای عملکرد به عنوان متغیر مستقل

سال	متغیر وارد شده در مدل	ضریب تشخیص جزئی (٪)	ضریب تشخیص مدل (٪)
۱۳۸۲	تعداد گیاهچه در متر مربع	۵۰/۳	۵۰/۳
	عملکرد دانه در بوته	۴۲/۷	۹۳/۰
۱۳۸۳	تعداد گیاهچه در متر مربع	۳۸	۳۸
	تعداد انشعاب در بوته	۳۰/۹	۶۸/۹
	عملکرد دانه در بوته	۱۳/۱	۸۲/۰

جدول ۸. نتایج تجزیه رگرسیون برای عملکرد دانه در بوته به عنوان متغیر وابسته و اجزای عملکرد به عنوان متغیر مستقل

سال	متغیر وارد شده در مدل	ضریب تشخیص جزئی (%)	ضریب تشخیص مدل (%)
	تعداد دانه در کپسول	۴۳	۴۳
۱۳۸۲	تعداد کپسول در بوته	۴۱	۸۴
	وزن صد دانه	۱۲	۹۶
	تعداد دانه در کپسول	۳۴	۳۴
۱۳۸۳	تعداد کپسول در بوته	۴۵	۷۹
	وزن صد دانه	۱۸	۹۷

جدول ۹. ضرایب هم‌بستگی فنوتیپی میان صفات در سال ۱۳۸۲ (اعداد بالای قطر) و سال ۱۳۸۳ (اعداد پایین قطر)

صفت	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
۱- تعداد گیاهچه در متر مربع	۰/۳۷	۰/۳۱	-۰/۰۳	-۰/۱۰	۰/۰۴	-۰/۲۷	۰/۱۱	-۰/۰۹	۰/۶۱	
۲- تعداد روز تا ۵۰٪ گلدهی	۰/۲۵	۰/۷۰	۰/۵۴	۰/۲۲	۰/۱۴	۰/۲۸	۰/۴۱	۰/۰۶	۰/۵۱	
۳- تعداد روز تا رسیدگی	۰/۳۰	۱	۰/۵۹	۰/۰۹	۰/۲۷	۰/۰۵	۰/۴۴	۰/۴۵	۰/۵۱	
۴- ارتفاع بوته	۰/۳۳	۰/۴۳	۰/۳۶	۱	-۰/۲۸	-۰/۱۰	۰/۴۰	-۰/۱۵	-۰/۰۱	
۵- تعداد انشعاب در بوته	۰/۰۴	-۰/۰۲	۰/۰۶	-۰/۱۶	۱	۰/۵۱	-۰/۲۷	۰/۳۸	۰/۴۹	
۶- تعداد کپسول در بوته	۰/۳۳	۰/۲۶	۰/۱۶	۰/۴۳	۰/۴۹	۱	-۰/۲۴	۰/۵۱	۰/۴۸	
۷- تعداد دانه در کپسول	-۰/۴۸	۰/۰۸	-۰/۱۶	-۰/۱۷	-۰/۰۹	-۰/۱۲	۱	۰/۵۹	۰/۰۲	
۸- وزن صد دانه	۰/۲۰	۰/۲۲	۰/۴۵	۰/۳۶	-۰/۰۸	۰/۱۳	-۰/۲۴	۱	۰/۲۱	۰/۱۹
۹- عملکرد دانه در بوته	-۰/۰۹	۰/۳۲	۰/۱۱	۰/۲۶	۰/۲۱	۰/۵۶	۰/۶۶	۰/۲۵	۱	۰/۴۸
۱۰- عملکرد دانه در هکتار	۰/۷۱	۰/۴۱	۰/۳۱	۰/۴۸	۰/۱۷	۰/۶۹	۰/۰۱	۰/۲۹	۰/۵۸	۱

ضرایب هم‌بستگی که قدرمطلق آنها بیشتر از ۰/۵۹ و یا ۰/۴۷ می‌باشد، به ترتیب در سطح احتمال ۱ و ۵ درصد معنی‌دار هستند.

افزایش عملکرد دانه در هکتار، داشتن تراکم بوته مطلوب باید مورد توجه قرار گیرد، اگر چه مطابق نتایج این آزمایش و برخی نتایج محققین دیگر (۱۷ و ۲۱) بعضی دیگر از اجزای عملکرد نظیر تعداد کپسول در بوته نیز باید مورد توجه باشد. بنابراین لازم است از ژنوتیپ‌هایی استفاده نمود که توانایی سبز شدن بیشتری را داشته باشند و در ضمن شرایط محیطی را نیز در حد مطلوب فراهم نمود تا تراکم بوته لازم ایجاد گردد. تنوع ژنتیکی برای بنیه بذرها میزان سبز شدن در مزرعه در گیاه بزرگ در مطالعات دیگر نیز گزارش شده است (۲۷ و ۲۸). گیاه بزرگ دارای توانایی جبران عملکرد از طریق افزایش تعداد کپسول در

تعداد کپسول در بوته و تعداد دانه در کپسول اهمیت بیشتری داشتند. این نتایج نشان می‌دهد که این دو جزء عملکرد از مهم‌ترین اجزای عملکرد دانه در بزرگ می‌باشند و با نتایج دیگر محققین کاملاً در تطابق است (۶، ۲۳ و ۲۴). پتیل و همکاران (۲۱) ولتیج و ساهی (۱۷) نیز نتیجه گرفتند که تعداد کپسول در بوته، تعداد دانه در کپسول و وزن دانه نقش مثبت و مستقیمی بر عملکرد دانه در بزرگ داشتند، ولی تعداد کپسول در بوته مهم‌ترین جزء تعیین‌کننده عملکرد دانه در بوته بود. هم‌بستگی مثبت، معنی‌دار و بالا بین عملکرد دانه در هکتار و تراکم بوته ($r = 0.71^{**}$ و $r = 0.61^{**}$) نشان داد که به منظور

اقلیمی شهرکرد دور از انتظار نبود و به دلیل کاهش معنی‌دار عملکرد دانه در اثر تأخیر در کاشت، کاشت زود هنگام بهاره (فروردین ماه) جهت حصول عملکرد دانه بیشتر در شهرکرد مناسب‌تر است.

سپاسگزاری

کلیه هزینه‌ها و امکانات اجرایی این طرح از اعتبارات مربوط به طرح‌های پژوهشی بین دانشگاهی و توسط معاونت محترم پژوهشی دانشگاه صنعتی اصفهان و شهرکرد تأمین گردید، که بدین وسیله صمیمانه تشکر و قدردانی می‌گردد.

بوته در تراکم‌های بوته متفاوت می‌باشد، ولی این توانایی بستگی به تراکم بوته دارد و تراکم‌های بوته ضعیف کاهش عملکرد دانه را به دنبال خواهد داشت (۱۷).

به‌طور کلی نتایج این مطالعه نشان داد که ژنوتیپ‌های بزرک مورد ارزیابی در این مطالعه از تنوع عملکرد دانه و درصد روغن زیادی برخوردار بودند. بر اساس نتایج ارزیابی دو سال، اکثر ژنوتیپ‌ها میانگین عملکرد دانه مطلوبی در تاریخ کاشت اول داشتند که نشان می‌دهد این ژنوتیپ‌ها دارای پتانسیل خوبی برای تولید بزرک در شهرکرد می‌باشند. با توجه به این‌که هوای معتدل و خنک و رطوبت کافی در طی مراحل زایشی و نمو دانه موجب افزایش عملکرد دانه در بزرک می‌شود (۱۲، ۱۵ و ۲۲)، مطلوب بودن میزان عملکرد ژنوتیپ‌ها در شرایط

منابع مورد استفاده

۱. خواجه‌پور، م. ر. و ف. سیدی. ۱۳۷۹. اثر تاریخ کاشت بر اجزای عملکرد و عملکردهای دانه و روغن ارقام آفتابگردان. علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی ۴ (۲): ۱۱۷-۱۲۷.
۲. سعیدی، ق. ۱۳۸۰. بررسی تنوع ژنتیکی عملکرد دانه و دیگر ویژگی‌های زراعی در ژنوتیپ‌های بزرک با کیفیت روغن خوراکی و صنعتی در اصفهان. علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی ۵ (۴): ۱۰۷-۱۱۹.
۳. سعیدی، ق. ۱۳۸۱. تأثیر تاریخ کاشت بر عملکرد دانه و اجزای آن در ژنوتیپ‌های با کیفیت روغن خوراکی بزرک در اصفهان. علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی ۶ (۳): ۱۷۵-۱۸۷.
- ۴- عبدللهی، ا. ۱۳۸۳. مطالعه صفات مورفولوژیک و تنوع ژنتیکی لوبیای معمولی. پایان نامه کارشناسی ارشد اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شهرکرد.
5. Adugna, W., M. T. Labuschagne. 2003. Parametric and nonparametric measures of phenotypic stability in linseed (*Linum usitatissimum* L.). Euphytica 129: 211-218.
6. Albrechtsen, R. S. and C. D. Dybing. 1973. Influence of seeding rate upon seed and oil yield and their components in flax. Crop Sci. 13: 277- 280.
7. Bange, M. P., G. L. Hammer and K. G. Rickert. 1998. Temperature and sowing date affect the linear increase of sunflower harvest index. Agron. J. 90: 324- 328.
8. Bhatti, R. S. 1995. Nutrient composition of whole flaxseed and flaxseed meal. PP. 23- 42. In: S. C. Cunnane and L.U. Thompson (Eds.), Flax Seed in Human Nutrition, AOCS Press, Champaign, Illinois.
9. Casa, R., G. Russell, B. Lo Cascio and F. Rossini. 1999. Environmental effects on linseed (*Linum usitatissimum* L.) yield and growth of flax at different stand densities. Europ. J. Agron. 11: 267-278.
10. Christensen, J. V., W. G. Legge, R. M. Depauw, A. M. F. Hennig, J. S. McKenzie, B. Siemens and J. B. Thomas. 1985. Effect of seeding date, nitrogen and phosphate fertilizer on growth, yield and quality of rapeseed in northwest Alberta. Can. J. Plant Sci. 65: 275-284.
11. Diepenbrock, W. A., J. Leon and K. Clasen. 1995. Yielding ability and stability of linseed in central Europe. Agron. J. 87:84-88.
12. Dybing, C. D. and D. C. Zimmerman. 1965. Temperature effects on flax (*Linum usitatissimum* L.) growth, seed production, and oil quality in controlled environments. Crop Sci. 5: 184- 187.

13. Flax Council of Canada. 1994. Flax Focus. The flax council of Canada, Winnipeg, MB. PP. 8.
14. Flax Council of Canada. 1996. Growing Flax. The flax council of Canada, Winnipeg. MB. PP. 56.
15. Ford, J. H. 1964. Influence of time of flowering on seed development of flax. Crop Sci. 4: 52-54.
16. Kenaschuk, E. O. and K. Y. Rashid. 1993. AC linola flax. Can. J. Plant Sci. 73: 839-841.
17. Leitch, M. H. and F. Sahi. 1999. The effect of plant spacing on growth and development in linseed. Ann. Appl. Biol. 135: 529 - 534.
18. Miller, B. C., E. S. Oplinger, R. Rand, J. Peters and G. Weis. 1984. Effect of planting date and plant population on sunflower performance. Agron. J. 76: 511- 515.
19. Mundel, H. H., R. E. M. Blackshaw, T. Entz, B. T. Roth, R. Gaudiel and F. Kiehn. 1994. Seeding-date effects on yield, quality and maturity of safflower. Can. J. Plant Sci. 74: 261- 266.
20. O'Connor, B. J. and L. V. Gusta. 1994. Effect of low temperature and seeding depth on the germination and emergence of seven flax (*Linum usitatissimum* L.) cultivars. Can. J. Plant Sci. 74: 247- 253.
21. Patil, V.D., P.R. Chopde and V.G. Makne. 1986. Studies on interrelationships between yield and yield components in intervarietal crosses of linseed (*Linum usitatissimum* L.). Acta-Agronomica-Hungarica 35:129-132.
22. Prasad, B. N. and N. N. Sharma. 1975. Note on the optimum seeding date and irrigation level for linseed (*Linum usitatissimum* L.). Indian J. Agric. Res. 19 (3): 159- 161.
23. Rao, S. K. and S. P. Singh. 1983. Analysis of yield factors in segregating populations and their implications in selection of flax (*Linum usitatissimum* L.) Can. J. Genet. Cytol. 25: 495- 501.
24. Robinson, R. G. 1949. The effect of flax stand on yields of flaxseed, flax straw and weeds. Agron. J. 41: 483-484.
25. Rowland, G.G. and R. S. Bhatta. 1987. Vimy flax. Can. J. Plant. Sci. 67:245-247.
26. Rowland, G.G., E.O. Kenaschuk and R.S. Bhatta. 1990. Somme flax. Can. J. Plant Sci. 70: 545-546.
27. Saeidi, G. and G. G. Rowland. 1999a. The effect of temperature, seed colour and linolenic acid concentration on germination and seed vigor in flax. Can. J. Plant Sci. 79:315-319.
28. Saeidi, G. and G. G. Rowland. 1999b. Seed colour and linolenic effects on agronomic traits in flax. Can. J. Plant. Sci. 79: 521-526.
29. Sosulski, F. W. and R. F. Gore. 1964. The effect of photoperiod and temperature on the characteristics of flaxseed oil. Can. J. Plant Sci. 44: 381-382.